

NUTQ TUSHUNCHASI

Lapasova Go`zal Unarboy qizi***Toshkent amaliy fanlar universiteti o`qituvchisi*Ro`zmetova Gulbahor Erkinboy qizi***Toshkent amaliy fanlar universiteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqola jahon tilshunosligida til va nutqning o`rni, ahamiyati, ularning o`ziga xos funksiyalari haqida bo`lib, maqolada turli olimlarning til va nutq haqidagi qarashlari, fikrlari bilan tanishishingiz, til va nutqning bir-biriga xos bo`lgan mavhum-konkret tarzdagi korrelyat nisbiy mustaqil birliklarini ko`rib chiqishingiz mumkin.

**Kalit so`zlar:** *nutq, til, birlik, faoliyat, qobiliyat, verbal, noverbal, og`zaki nutq, yozma nutq, dialog, lug`at.*

Nutq — tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi, tilning alohida ijtimoiy faoliyat turi sifatidagi muayyan yashash shakli. Nutq deganda uning og`zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo`lishidagi jarayonlar, ya`ni so`zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar) tushuniladi.

Lingvistik nazariyada nutq tushunchasi muayyan til jamoasida qabul qilingan ifoda vositalari tizimi hisoblangan mavhum til tushunchasiga hamda ijtimoiy borliq (hayot)ning eng harakterli ko`rinishlaridan bo`lgan aniq, bir qadar umumiyroqtil tushunchasiga qaramaqarshi qo`yiladi. Boshqa odamlar xulqatvori va faoliyatiga ta`sir ko`rsatish maqsadida ularga axborot, xabar yetkazishga xizmat qiladigan asl nutq (tashqi nutq), ya`ni gapirish, til belgilarining eshitish a`zolari tomonidan idrok qilinadigan (ovoz yozib oluvchi uskunalar yordamida qayd etiladigan va qayta takrorlanadigan) artikulyasiyasi tarzida yoki ushbu belgilarning yozuvda shartli aks etishi tarzida yuzaga chiqadi.

Asl nutq („tashqi nutq“) bilan bir qatorda ichki nutq ham bor. U so`zlovchi ongida bilishga yordam beradigan turli xil masalalarni muhokama qilish va hal etishga qaratiladi. Ichki nutq tashqi nutq asosida, tovush yoki yozuv qo`llanmagan holda, faqat ovozli nutqdagi so`zlar haqidagi aniq tasavvurlar bilan kechadigan ak/shy jarayonlar tarzida amalga oshadi. Yozma nutq og`zaki nutqdan bir qadar shakllanganligi, so`zlarning o`ta sinchkovlik bilan tanlab olinishi, grammatik jihatdan aniq, lekin murakkab shakllanganligi, og`zaki nutq uchun xos bo`lgan ohang, mimika va qo`l harakatlarning bevosita qo`llana olmasligi bilan farqlanadi. Nutqning monologik (qarang Monolog) va dialogik (qarang Dialog) turlari mavjud.

Nutq aloqa-aralashuv vazifasidan tashqari yana boshqa vazifalar, chunonchi, poetik vazifa ham bajarishi mumkin. Nutqning alohida ko`rinishi o`qishdir.

Har bir kishining nutq individual, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi; vaholanki, asosiy til unsurlari — lug'at tarkibi va grammatik qurilishi yakka shaxslargagina tegishli bo'lmay, umumniki, ya'ni muayyan til jamoasiga umuman taalluquyai bo'ladi. Nutq kishi tafakkuri, uning ongi bilan chambarchas bog'liqdir. Nutqda kishining o'y-fikrlari shakllanadi va mavjud bo'ladi. Nutq tufayli va nutq asosida borliqni umumlashgan holda mavxumiy aks ettirish, individuallik doirasidan chiqib, jamoatchilik mahsuliga aylanadigan mantiqiy tushunchaviy fikrlash mumkin bo'ladi. Nutq kishi ruhiyatining boshqa jihatlarini, uning sezgilari, idroki, xotirasi, o'yxayollari, hissiyoti, irodasi va boshqalarning namoyon bo'lishi va amal qilishida, kishi ongining rivojlanishida ham katta ahamiyatga ega. Nutq qo'llanish sohasiga qarab badiiy nutq ilmiy nutq rasmiy nutq kabi shakllarga ega bo'ladi. Har qanday shaklda va har qanday holatda ham aniklik, ravonlik, soddalik, ta'sirchanlik nutqning eng muhim belgilari bo'lib qolishi kerak.

Nutq – inson tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish, avlodlarga uzatish yoki aloqa o'rnatish, o'z shaxsiy harakatlarini rejalashtirish va amalga oshirish maqsadida tildan foydalanish jarayoni. Nutq. axborot, xabar, ma'lumot va yangi bilim berish, aqliy topshiriqlarni yechish faoliyatidan iborat. Agar til aloqa vositasi bo'lsa, nutq aynan shu aloqa jarayonlarining amalga oshirilishidir. Nutq rivojlanishi davrlari quyidagicha:

- 1) 2 oydan 11 oygacha;
- 2) 11 oydan 19 oygacha;
- 3) 19 oydan 3 yoshgacha.

Nutq verbal va noverbal turkumdan iborat. Noverbal nutq turli imo-ishora, mimika, pantomimika, exologik, signifikatsiya, daktilogik (barmoq nutqi) ko'rinishlarga ega. Verbal nutq og'zaki, yozma, monologik, dialogik, polilogik, tashqi, ichki, ekspressiv, impressiv, lakonik (yig'iq), epik (yoyiq), affektiv turlarga bo'linadi. Tilning (orfografik, fonetik, morfologik, sintaksistik, orfoepik, lingvistik, fleksiv va boshqa) qonuniyatlariga asoslangan holda mazmun-mohiyatni uzluksiz, tadrijiy ravishda axborotga aylantiruvchi nutq turi yozma nutq deyiladi. Pauza, mantiqiy urg'u, temp, tembr, chastota, ritmika va boshqa tashkiliy qismlar hamda mexanizmlarni o'zida mujassamlashtirgan, tilning barcha qoidalari, qonunlari shartli belgilar sifatida xizmat qilishga asoslanuvchi nutq turi og'zaki nutq deb ataladi. Og'zaki nutq jarangdorligi, ta'sirchanligi, axborotlarni qabul qilishdagi qulayligi, uzatishdagi ixchamligi, toliqishning oldini olish imkoniyati mavjudligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Millat madaniyati, ma'naviyati, fan va texnikasi yutuqlari, san'ati va adabiy merosini avlodlarga yetkazib berishda, millatlararo aloqa o'rnatishda yozma nutqning ahamiyati beqiyosdir.

Nutq faoliyatining turlari Nutq quyidagicha bo'lishi mumkin: 1) tashqi yoki ichki. 2) og'zaki yoki yozma. 3) passiv (o'qish, tinglash) yoki faol (gapirish, yozish). 4) Monologik yoki dialogik. 5) Tez yoki sekin, 6) Qisqa yoki uzoq, 7) Aniq, ravshan yoki tartibsiz, 8) Hissiy ifodali yoki bir xil, 9) Tabiiy yoki odobli, 10) Jim yoki baland, 11) Yorqin yoki tushunarsiz, 12) Aqlli yoki qo'pol, 13) Nutq faoliyatining ko'p turlari mavjud. Gap bo'lishi mumkin: 1) Tashqi yoki ichki. Tashqi nutqda odam turli xil odamlar tomonidan so'zlarning ma'nosini har xil tushunishga duch keladi, shuning uchun ko'pincha tushunmovchiliklar va tushunmovchiliklar paydo bo'ladi. Ichki nutq (o'zi bilan suhbat) inson uchun juda tushunarli. O'zingiznikiga qaraganda boshqalar bilan muloqot qilish qiyinroq. 2) og'zaki yoki yozma. Xat yozilgan nutqdir. 3) passiv (o'qish, tinglash) yoki faol (gapirish, yozish). 4) Monologik yoki dialogik. Nutq - odamlar o'rtasidagi aloqa va ularning ijtimoiy-tarixiy rivojlanishini ta'minlaydigan o'ziga xos lisoniy faoliyat turi. Nutqning holati - suhbatdoshlarni ma'lumot almashishga undovchi tashqi sharoitlar va ichki psixologik reaksiyalarning murakkab kombinatsiyasi. Nutq samarali bo'lishi uchun ba'zi printsiplarga amal qilish kerak:

Nutqning aniqligi- bu asosan so'zlarning belgilangan ob'ektlarga (hodisalarga) muvofiqligi yoki so'zning umume'tirof etilgan ma'nosi va uning nutqda ishlatilishi o'rtasidagi moslik. Aniqlikning ikki turini ajratib ko'rsatish kerak: aniqlik ob'ektiv va aniqlik kontseptualdir. Birinchi turdagi aniqlik nutq va voqelik o'rtasidagi qo'shimcha lingvistik (ekstralingvistik) bog'liqlik bilan yaratiladi. Bu nutq mazmunining ob'ektlar doirasiga, nutq tomonidan namoyon bo'ladigan voqelik hodisalariga muvofiqligidan iborat. Nutqda esga olinadigan hayot hodisalari, ob'ektlar va voqelik voqealari aniq ko'rsatilishi kerak. Shu munosabat bilan, inson nima haqida gapirayotganini yaxshi bilishi kerak. Shuningdek, kontseptual aniqlik ham mavjud - nutq mazmunining unda ko'rsatilgan tushunchalar tizimiga mosligi. L. N. Tolstoyning fikriga ko'ra: "so'z fikrning ifodasidir, shuning uchun so'z uning ifodasi bilan mos kelishi kerak." Quyidagi nutq turlarini qabul qilish: yozma va og'zaki. Og'zaki nutq - bu tashqi nutq bo'lib, u quloq orqali talaffuz qilinadi va seziladi, u o'z navbatida dialogik va monologik bo'linadi. Dialog so'zlashuv nutqi, to'liq rivojlanmagan, vaziyatga oid, nutq ishtirokchilari tushungan kontekst tufayli unda ko'p narsa ifoda etilmaydi. Dialogik nutqda, intchetsiya, nutqning hissiy asoslari, ma'ruzachilarning yuz ifodalari va pantomimikasi katta ahamiyatga ega. og'zaki bo'lmagan aloqa vositalari. Dialogik nutqni joylashtirish, to'liqlik va ajratish boshqacha bo'lishi mumkin. Agar suhbatdoshlar bir-birini tom ma'noda "bir qarashda" tushunsalar, ularning gaplari iloji boricha qisqartirilishi mumkin. Bu ularning gaplashayotgan narsalarini qanchalik aniq ifoda etishlari, avval aytilganlardan, hozir nima sodir bo'layotganidan ularga qanchalik aniq ekanligi bilan belgilanadi; shuningdek suhbatdoshlar o'rtasida umumiylik mavjudmi yoki

yo'qmi, ularning bir-birlarini tushunish istagi katta. Aksincha, suhbatdoshlar o'rtasida ichki aloqaning yo'qligi, nutq mavzusiga nisbatan farq nutqning asl ma'nosini tushunishda qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin va uni yanada to'liq va batafsil qurishni talab qiladi.

XULOSA

Ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion yondashuv asosida interfaol metodlarni qo'llashi. Ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion yondashuv. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya sohasini isloh qilish maqsadida «Ta'lim-tarbiya to'g'risida»gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ning amaldagi holati muhim ahamiyat kasb etmoqda. Prezidentimiz I.A. Karimov bu muammo ilmiy - nazariy va amaliy nuqtai nazardan asoslab, o'quv-tarbiya jarayonini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, boshqarish, maqsadga erishish samaradorlikni oshirishning muhim omili deb hisobladi. Respublikamizda olib borilayotgan ta'lim-tarbiya islohotlari, mutaxassis kadrlar salohiyotini oshirishga qaratilgan bo'lib, oliy o'quv yurtlarida pedagoglarning metodik mahoratini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. Toshkent, "O'qituvchi" 1993.
2. E.Qilichev, B.Qilichev. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Buxoro, 2002.
3. N.Jo'maxo'ja.Istiqlol va ona tilimiz. T., "Ma'naviyat" 1998.
4. R.Qo'ng'irov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev. "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari". T., 1992.
5. N.A.Yuldasheva. Q.Abdiyeva. M.Raximov "O'qituvchi nutq madaniyati".Toshkent, "Ziyo nashr matbaa"